

կարելի է առարկել, որ բանասերները Պրոբոս կայսրի դաշնագրութիւնը ստոյգ են համարել, Vopiscus-ի վկայութեան վրայ հիմնուելով (Vopiscus, Probus, 17.):

Յ. Մ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ՔՆՆԱՄԻԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՈՒՍՈՒԱՄՔ)

(Շարունակութիւն) *

Ե.

ՀԱՅԿԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Առասպելի կապուելն աշտարակաշինութեան հետ.— Թէ այդ հին ժողովրդական զրոյցն ինչպիսի կերպարանք է ունեցել՝ զըժուար է ասել: Մեր ունեցածը զրական մըշակութիւն կրածն է: Աւելի ևս զժուար է ասել այժմեան միջոցներով, թէ արդեօք հենց ժողովրդի մէջ հայ ազգի ծագումն այդ Հայկ հսկայի անուան հետ կապուած է եղել, թէ՞ ժողովրդական զրոյցից օգտուողի սեպհական դիւան է այդ: Եւսմենայն դէպս, զրոյի մատը շատ պարզ կերպով երևում է յատկապէս հայ ազգի ծագման հնութեան և աշտարակաշինութեան հետ կապուած լինելու նրկատմամբ:

Ազգերի և լեզուների սկիզբն աշտարակաշինութեան հետ էր կապուած ժամանակի հասկացողութեամբ՝ սուրբ Դրբին հեռեւելով: Խորենացին ևս այդպէս է վարում իւր մեկնութեան մէջ պարսից ազգի սկզբնաւորութեան և Բիւրասպի մասին խօսելիս: «Ասացեալն ի նոցանէ Բիւրասպի Աժգահայ՝ առ Ներքութաւ նախնի նոցա: Բանդի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր... զլիսաւորք և ցեղապետք որոշեալք զիւրա-

քանչիւր սահմանս ժառանգեցին... Սա (Բիւրասպ) ... զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր հնազանդեալ Ներքութայ» (Ա. զլբի Բ. յաւելուած):

Սոյնպիսի մի շինովի բան է, հարկաւ, Հայոց ազգի ծագումն աշտարակաշինութեան հետ կապելը: Եւ, ինչպէս երևում է, Խորենացու արածն է այդ: Եւ որպէս զի այդ յերկրումին հաւատ ընծայուի, կարեոր է համարում առաջուց յայտնել իրենից թէ Բէլը Ս. Դրբի Ներքովթն է ¹⁾: Բայց նա ոչ մի հիմ չունի այդ ենթադրութեան համար, այլ զրում է լո՛ւ խօսքով. «ԶԲէլայ յառ որով նախնին մեր Հայկ, բազումք բազում ինչ այլ ընդ այլոյ պատմեն: Ըսայց ես ասեմ՝ զլոռնոսող անուն եւ զԲէլ՝ Ներքովթ լեալ» ²⁾:

Ինչպէս երևում է, Խորենացու աղբիւրի մէջ այդ նոյնացումը չէ եղել: Եւ այս հաւանական է թւում նաեւ այնու, որ Անանունի մէջ ևս.— թէպէտեւ Աստուածաշնչի մի քանի ձևերից ու նկարագիրներից օգտուել է զրոյր,— Բէլը Ներքովթի հետ նոյնացած չէ: Այնտեղ ասած է աշտարակաշինութիւնից յետոյ. «Ի վերայ անն ընկերի ³⁾ առնոյր սուրբն Տիտան, յորում առաջին թագաւորեաց ի վերայ երկրի»: Ուրեմն ընկերի հետ կուում է Տիտանը, որեւ առաջին թագաւորոյն է լինում երկրի վրայ, եթէ միայն «յորում առաջին թագաւորեաց...» չհասկանանք: Ինչպէս «յորում» ձևը պահանջում է, թէ «որի ժամանակ, այսինքն կուռ ժամանակ, առաջինը այսինքն ընկերը թագաւորեաց...»:

1. «Եւսացաւորութիւն սակաւոյ քի ըստ արտաւնոցն ասացեալ է Բէլոյ: ըստ աստուածային լսանից նըշմարտութեամբ նարտար է» (Ա. Է.):

2. Խորենացու պատմաւարականութիւնը՝ «որպիս Ե. զկայացիք բունն հաւասար Մովսիսի, Եփեսոսու, արեգակն, Կոռնոս, որ է Քամ, Քուշ, Ներքովթ...» ըստ շատ կարող էր, ժամանակի հասկացողութեամբ, Կոռնոսին նոյնացնել Ներքովթի հետ: Իսկ որպիս զի Բէլն էլ Ներքովթի հետ նոյնանար, հարկաւոր էր զոմէ, որ Կոռնոս և Բէլ նոյնացած լինէին: Բայց այդ լիայ: Հմմտ. Ա. Է. «զՆերքովթ, որ է Բէլ»:

3. Պ. Խալաբեանը (Խ. 56) բարգմանած է յոգնակի ու ռոսարպաւն, միւնիդիո ընկերի մէջ եզակի է՝ ընկերի:

Բայց ով է այդ «ընկերը», որի հետ կուռում է Տիտանը:

Եւսերիօսի Զրոնիկոսի մէջ աշտարակաշինութեան պատմութիւնը (որից յերևուած է Խորենացու աշտարակաշինութեան պատմութիւնը, ինչպէս ապացուցել է պ. Խալաթեան. I. 48 հտ. II. 1 հտ.) ըստ Արիփոսի վերջանում է. «Եւ յետ այնորիկ Կրոմն ի Տիտանն մարտ պատերազմի ընդ միմեանս բախէին». իսկ ըստ Բագմովէպի (Սիրիզայից առած). «Իսկ յետ ջրհեղեղին Տիտանն և պրոմէթէ լինէին, ուր և Տիտանն ընդ կրոմնի ի մարտ պատերազմի զրգուէր. ¹ (Հմմտ. Խորենացի Ա. զ. Արդ ի բռնաւալն, ասէ [Սիրիզայ], Զրուանայ (Կոնոսի), ընդդիմացան նմա Տիտանն և Յապետոսթէ, ի մարտ պատերազմի ընդ նմա զրգուելով»): Անանունի մէջ ևս Տիտան անունը Եւսերիօսից վերցրած է համարում պ. Խալաթեան (II. եր. 5): Եթէ այս հետեւութիւնը ճիշտ է, այն ժամանակ Անանունի հատուածը՝ «ի վերայ առն ընկերի առնոյր սուրն Տիտան» պէտք է ձախանալ ըստ Եւսերէսի՝ այսինքն թէ այդ ընկերը, որի հետ կուռում է Տիտան, կրոմն (Կոնոս) է: Եւ արդեօք «ընկեր» բառը «կրովն» բառի մի աղաւաղում չէ՞ զրշագիրների մէջ:

Ինչպէս էլ լինի, ըստ Անանունի, աշտարակաշինութիւնից յետոյ երկու կուռողներից՝ կամ «ընկերն» (կրոմն?) է թագաւորում կամ Տիտանը: Այնուհետեւ շարունակում է Անանուն. «Եւ Բէլն Տիտանեան ի վեր կարծեր զինքն»... Կարելի չէ այս Տիտանեան Բէլին նոյն համարել վերեւում յիշած Տիտանի հետ, որ ընկերի (կրոմն?) հետ կուռում է: Բէլը, որի հետ կուռում է Հայկը «Տիտանեան» է միայն, այսինքն Տիտանի սերունդից մի թագաւոր, որ իրեն իրեւ, աստուած պաշտել տալով՝ զամենայն ազգս ի ծառայութիւն իւր կոչէր»:

Խորենացին, որովհետեւ Սիրիզայից գիտէ (Ա. զ.), թէ առաջին թագաւորոյն ու բռնացոյն Զրուանը (=Կոնոս) է, որի դէմ

կուռում է Տիտանը, և որովհետեւ նա, ինչպէս տեսանք, Կոնոսին ու Բէլին նոյնացնում է, ուստի և աշտարակաշինութեան պատմութիւնից անմիջապէս յետոյ Բէլին (=Կոնոսին) է թագաւորել և բառնալ տալիս երկրի վրայ: Այդ անկողաց յետոյ, սակայն, նա մոռանում է շուտով իւր արածը և, հետեւելով իւր ազրիւրին, Բէլին այնուհետեւ շարունակ Տիտանեան է կոչում, որով և ինքն իրեն հակասում է. զի Բէլ—Կոնոս (=Զրուան, որի դէմ կուռում է Տիտան) լինում է միանգամայն և Տիտանեան, այսինքն Տիտանի սերունդ:

Առասպելի ծագումը:—Պ. Գեղեցիկը կարծում է Հայկի առասպելի մէջ պահուած է ասորական քաղաքակրթութեան, կուռուրացի և կրօնի հայոց վրայ ունեցած զօրեղ սկզբում թշնամական, ազդեցութեան պարզ յայտնի մի յիշողութիւն: Սակայն ապոր համարնախ պէտք էր ցոյց տալ, որ այդ առասպելը բնիկ հայկական է և հայ ժողովրդի մէջ է սկիզբն առել իրրեւ յիշատակ այն յարաբերութեան, որ հայերն ունեցել են իրենց դրացի հարաւային ազգերի հետ, որոնց աստուածն էր Բէլ: Բայց միթէ կարող չէ այդ զրոյցի մէջ մնացած լինել Հայաստանի նախահայ բնակիչների՝ Ուրարտացիների ասորեստանցոց դէմ մղած պատերազմների յիշատակը, որ յետոյ հայերը ժառանգել են Ուրարտացիներից: Յաճախ մի ազգ, բռնելով մի ուրիշ ազգի երկիր, սեպհականում է և սորա զրոյցներն ու աւանդութիւնները, հարկաւ, փոփոխութիւններով: Միւս կողմից այդ առասպելը, քանի որ իւր նմանները շատ ազգերի մէջ կան, կարող է նաեւ ուրիշ ազգերից մի փոխառութիւն լինել, որ յետոյ տեղափակուած է վաւախ լծի շուրջը և կապուած Բէլ և Հայկ անունների հետ: Ուրիշ խօսքերով, այդ առասպելը կարող է պատկանել այսպէս կոչուած թափառական զրոյցների (Wandersagen) տեսակին, «որոնք անցնում են մի անձից միւսին, մի տեղից միւսին, մի դիպուածից միւսին. զանազան ժամանակներում կրկին պատմուած են իրենց զխաւոր բովանդակութեամբ, որոշ չափով տեղէ տեղ, ժամանակէ ժամանակ թափառում, շրջում են: Բնականաբար այդպիսի պատմուածքները կրկին ու կրկին փոխանցման ընթացքում բա-

¹ Եւսերի Կեսարացոյ ժամանակագիր, Վենետիկ. 1818 թ. 38 հ. եր. 53.

ւականի փոփոխում էն՝ բայց զլիաւոր մոտիւները և հիմնական դժերը նոյն են մնում։¹

Նրբեմն նոյն իսկ միթոսը (Mythus) թափառական զրոյցի կերպարանք է ստանում և կամ նոյն առասպելը՝ միթոսը մի տեղ ներկայանում է իրրե բնիկ առասպելի մի ուրիշ տեղ իրրե փոխառութիւն։ Այդպիսի մի թափառական առասպելի միթոսի գեղեցիկ օրինակ է Զուիցերիայի ազատութեան գործի մէջ մեծ դեր խաղացող Տէլի զրոյցը։ Տէլը որսորդ է և քաջաձիգ աղեղնաւոր։ ինչպէս մեր Հայկը՝ նա էլ Շուէյցարիա մանող բռնաւորին սպանում է իւր նետով և ազատում իւր երկիրը։ Սա նոյնպէս դարերից ի վեր երգով խօսքով ու պատկերով փառարանում է։ Նորա անունով կան մատուռ և սարահարթ (Tellplatte)։ Բայց չնայելով այս ամենին՝ այժմեան հետազոտութիւնը ցոյց է տալիս որ այդ ազգային հերոս Տէլի զրոյցը Զուիցերիայում բնիկ չէ։ այլ ամենայն հաւանականութեամբ Դանիացի քաջ Տոկոլի զրոյցն է։ որ նոյնութեամբ անցել է Շուէյցարիա և այստեղ ազգային հերոս է դարձել։ Սոյն զրոյցը պատմում է և ուրիշ ազգերի մէջ և հիմնապէս մի հնդեւրոպական հին զրոյց է։ որ առասպելաբանական միթոլոգիական հիմունք ունի և նոյնանում է առասպելական հսկաների որդի Էգիլի և իւր երկու եղբայրների զրոյցի հետ։ «Իսկ այդ երեք հսկաները հաւատար են զաւում հնդկական ինգրա աստուծու։ որ իւր նետերով և կայծակներով խորտակում է ամպրոպի ու գիշերուայ դևերի (Dämon) ամպեղէն բուրգը։ երեք գլխաւոր մարտակիցներին։ Սկանդինաւական առասպելաբանութեան մէջ ինգրային համապատասխան է հսկայ Օդհին աստուածը։ որ իւր հնազոյն կերպարանքով նոյնպէս նետ աղեղ է բանեցնում և կռւում է ձմեռուայ ու խաւարի հսկայ բռնակալների դէմ։ Այդ Օդհինը՝ աստուածների և հաւանորէն մարդկանց հայր։ ներկայանում է ոչ միայն իրրե զօրավար։ որ մի զօրքի զլուս անցած կռւում է մի ուրիշ թշնամի զօրքի դէմ այլ և իրրե կատաղի որսորդ (Wilder)

(läger)։ որի գերեզմանն անգամ շատ տեղ ցոյց են տալիս շատ տեղ Գերմանիայում։¹ Այսպէս Տէլի զրոյցը բնութեան մի առասպել է։ որ իւր հիմքն ունի այն աշխարհայեցողութեան մէջ։ որ նախնական մարդիկ ունէին բնութեան երեւոյթների վրայ։ «Դայ լուսոյ կռիւն է ընդդէմ գիշերուայ և ձմեռուայ։ որը մանուկ ազգերն ըմբռնել են իրրե մի աստուածային աղեղնաւորի կռիւ և այնուհետեւ բանաստեղծել շարունակելով և մարդկային կերպարանք տալով՝ դարձրել են այդ կռիւը քաջաձիգ աղեղնաւորի կռիւ իւր բռնակալ արիւմ դէմ։ որին և աղեղնաւորը սպանում է։ Ուրիշ խօսքով առասպելը առասպելականից իջել պատմական է դարձել։

Մի տեղ այդ առասպելը բնիկ է։ ամենահին ժամանակներից ի վեր գոյութիւն ունի։ մի ուրիշ տեղ։ ինչպէս Զուիցերիայում հաւանորէն փոխառութիւն է։ Մի տեղ պահել է իւր նախնական առասպելական միթոլոգիական բնաւորութիւնը։ մի ուրիշ տեղ։ ինչպէս Զուիցերիայում պատմական զառնալով աստուածների առասպելը կապուել է ազգի ազատութեան կռուի հետ և փոխուել դարձել է Տէլի հայրենասիրական գործը։

Արդ։ թեթեւ բաղդատութիւնից անգամ երևում է։ որ մեր Հայկի առասպելը միևնոյն Տէլի կամ Օդհինի առասպելն է։ Դա միևնոյն որսորդի քաջաձիգ աղեղնաւորի կռիւն է բռնակալի դէմ։ մեր առասպելի մէջ ևս կեդրոնը կազմում է քաջ նետաձգութիւնը։ նետով թշնամուն սպանելը և իւր երկիրն օտար բռնաւորից ազատելը։

Այս համեմատութիւնը միայն բաւական է մեզ ցոյց տալու։ որ մեր Հայկի զրոյցի հիմունքը — լինի այդ զրոյցը մի փոխառութիւն։ թէ հայոց մէջ նախաժամանակից ի վեր գոյութիւն ունեցող մի առասպել — պատմական չէ։ այլ առասպելաբանական ծագած ընդհանուր առասպելաբանական աշխարհայեցողութիւնից։ Յետագայում միայն այդ առասպելը հայերի կամ թէ նախահայերի՝ իրենց հարաւային զրաջիների յատկապէս ասորեստանցիների և Բաբելացոց հետ ունեցած

¹ E. Bernheim. Lehrbuch der Histor. Methode. hr. 264 հսմ.։

¹ E. H. Meyer, Germanische Mythologie. hr. 244։

ընթերցուածն ընդունել: Որովհետեւ այդ ոչ պատահականութիւն կարող ենք համարել և ոչ սրբազրութիւն մի Ա. ձեռագրի վրայ: Սըրբազրութիւն չենք կարող համարել, քանի որ Տուրքի հատուածի մէջ հենց երկու տեսակի ձեռագիրները շատ մեծ տարբերութիւններ ունին իրարուց, և եթէ Տ. տեսակի այս երեք ձեռագիրները սրբազրուած լինէին Ա. ձեռագրի վրայ՝ անհասանալի է կարծել, որ Տուրք անուան մի — տառը միայն սրբազրուէր, իսկ մնացած ալքի ընկնող տարբերութիւններն անփոփոխ լծողուէին:

Թեթեւ համեմատութիւնը միայն ցոյց կըտայ մեզ այդ: Մենք Ա. խմբի տարբերութիւնները միայն կարտադրենք:

Ա. ՉԵՌԱԳԻՐՆԵՐ.

ՏՊԱԳԻՐ (Տփիս, 1881).

Բարձր կոպտաքառագ անձն Բարձր և կոպտաքառագ
Ի Հայկայ 4 Ի Հայկայ
Տարք Տարք
Կոչիկն անգեղեայ 2այնիկն Անգեղեայ
Կամիս ևս ասեմ վասն 2 Կամիս ասեմ ևս ևս յաղագս
Որպէս և պարսիկք վասն Որպէս պարսիկք վասն
սըն Ռոստոմայ Սաճիկ 5 Ռոստոմայ Սաճիկ
Փղոյ ում ունիլ ասեմ 4 Փղոյ ոյժ ասեմ ունիլ
Կարի անմեղանդոյն քուին Կարի խմ անյարմար
և նմա երգ քանից վասն քուին նմա երգ քանից
ուժեղութեան և սրտեայ լի վասն ուժեղութեան և սրտեայ
նկոյ, որք ոչ Սամսոնի և տեայ լինիլոյն, որում ոչ
Երակեայ և ոչ Սամիկն Սամսոնի և ոչ Երակեայ
նմանեն այն զրոյցի: 5 և ոչ Սաճիկն յարմարեն այս
զրոյցի:

Աւր ոչ գեղութիւն Աւր ոչ զոյր գեղութիւն
ձեղմոյ 6 ձեղմոյ
Եղնգամբն . . . Եղն- Էղնգամբ . . . Էղնգամբ
գամբ 7 խորվի

4. № № 1665, 1671 Հայկա. № 616 անպիտանութեն (վերջի և տառը մոռացած):

2. № 616 կամիս ևս ասեմ վասն նորա:

5. № 616 Ռոստոմայ, № 1665 Պարսիք, Ռոստոմայ:

4. № 1665, ճի փեղոյ № № 1669, 1686, 1672, ուժեղ ասեմ. № 1671 ուժեղ, բայց զլինին ուն վանգըն աւելացրած է:

5. № 1686 Սամիսոնի, № 1665 սրտեայ, Երեկելեայ, Տաճկեայ, զրոյցք. № 1669 երգք. № 1671 նման այն:

6. № 1665 ճեղքել:

7. № 661 Էղնգամբն, Էղնգամբն. № 1671

Յեղեր ծովուն մեծի Պոն- Յեղերս ծովուն Պոնդոսի
սոսի: 4

Թշնամեացն Թշնամեաց

Ի խաղալ . . . իրք ասպա- Ի խաղալն . . . իրեւ աս-

րէսս ուրուսսան 2 պարէզս ուր

Ժամանեալ 3 Ժամանեալ

Բոյրամուս Բոյրամուս

Ո . . . առասպելեաց 4 Ոն . . . առասպելաց

Այսպիսեաց արժանաւոր 5 Այսպիսեաց զրոյցաց ար-

ժանի

Արդ, № № 248, 1663, 1668 պատկա- նում ևն Տպագրի տեսակին, միայն փոքրիկ տարբերութիւններով, որոնք են.

№ № 248, 1663, 1668 ՏՊԱԳԻՐ (Տփիս, 1881)

Տուրք	Տուրք
* Ժահագիմութեան (ն	Ժահագիմութեան
բաց թողած)	
* Անգեղայ (և բաց թողած)	Անգեղեայ
* Երեւեաց (և բաց թողած)	Երեւեացն
* փղաց	Փղոյ
ուժեղութեան (և բաց	ուժեղութեան
թողած)	
* Երմարին	Երմարեն
զրոյցք (և բաց թողած)	զրոյցքս
* Գեղութիւն	Գեղութիւն
(և բաց թողած)	և ճեղքել
ասպարէսս	ասպարէզս
* առնուլ	առնու
* ալեաց (և բաց թողած)	ալեացն

Բացի այդ՝ առանձին տարբերութիւններ ունին.

№ 248

Տփիս, 1881.

* Երմարին	արեմարին
* Երմար	երմար
* Երակեայ	Երակեայ
Էղնգամբ	Էղնգամբ

Էղնգամբն, Էղնգամբն. № 1672 Էղնգամբն (լուսանցքում ուղղած՝ Էղնգամբն), Էղնգամբն:

1. № 616 Եւ այլ այսպիսիս . . . Եղն. № 1671 Պոնդոսի, № 1672 մեծի ծովուն Պոնդոսի:

2. № 1665 ութուստան. № 616 ասպարէզ:

5. № 616 Ժամանել. № 1665 զինի նոցա՝ ի պատանան (է), վերջի տառը բաց թողած:

4. № 1672 այլ և առասպելաց առասպելս, № 616 առասպելս այլ առասպել, № 1665 առասպելաց. № 1671 և առասպելեաց այլ առասպել:

5. № 1665 այսպիսեաց զրոյցաց:

եղընգամբ * իւրով (հ ըղընգամբ իւրովբ
բաց թողած)

№ 1663

* Նրակչեայ Նրակչեայ

* Նաւ (ուց՝ աւելացրած նաւաց

ուրիշի ձեռով),

եղընգամբ, եղընգամբ ըղընգամբ, եղընգամբ

№ 1668

Սամիսոնի Սամսոնի

եղընգամբ, եղընգամբ ըղընգամբ, ըղընգամբ

* Նաւուց նաւաց

Այդ տարբերութիւններից աստղանիշները, ինչպէս ընթերցողը կրտսնէ, չեն կարող Ա. ձեռագիրներից առաջացած լինել, քանի որ չկան անոր մէջ: Դոքա մեծ մասամբ բաց թողած տառեր են, ինչպէս են նաեւ՝ ուժեղութեան, զրոյցը բառերի վերջի ն եւ օ, որ և Տ. տեսակի ուրիշ ձեռագիրների մէջ նոյնպէս կան բաց թողած (ինչպէս՝ ուժեղութեան № 1666 և Սարգիս եպիսկոպոսի): Իսկ Սամիսոնի ձեռ միայն երկու անգամ, մի Ա. և մի Տ. ձեռագրի մէջ է պատահում, որ և պատահականութիւն է անշուշտ՝ արտասանութեան ազդեցութեան տակ առաջացած: Արտասանութիւնից է առաջացած անշուշտ և եղնգամ (բ)բ բառի գրութեան խառնաշփոթութիւնը, բայց և եղընգամբ, եղնգամբ (№ 1666, 1662, 615) գտնում ենք նոյնպէս Տ. տեսակի մէջ, ուր և ըղընգամբ, ըղընգամբ են:

Այսպէս Տ. տեսակին պատկանող երեք ձեռագիրների սկզբնագիրը բնաւ կարող չէ Տուրքի հատուածի մէջ սրբազրուած լինել Ա. տեսակի ձեռագրի վրայ, որովհետեւ չենք կարող ընդունել, որ սրբազրուոյն այնքան տարբերութիւններից միայն Տուրք բառը սրբագրելու իսկ մնացածներն անփոփոխ թողնէր: Պատահականութիւն էլ չենք կարող համարել այդ, որ բառի մէջ մի տառ աւելանար և յատկապէս — տառը և կազմէր այդ անուան այն ձեռը, որ կայ Ա. ձեռագիրների մէջ: Մանաւանդ, որքան տառեր բաց թողնելը սովորական է այնքան հազուադէպ տառ աւելացնելը: Տուրք ձեռի ծագումն այդ երեք ձեռագրի մէջ, ուրիշն, ուրիշ տեղ պէտք է որոնել:

Այդ ձեռ գալիս է անշուշտ Տ. տեսակի այն սկզբնագրից, որի մէջ թէպէտ և գեղութիւն տառասխալը մտած էր, բայց դեռ Տուրք

ունէր: Արտագրողի մէկն ապա այդ և տառը բաց է թողել, որով կազմուել է Տուրք ձեռ. մինչդեռ Տուրք ձեռ Տ. տեսակի մի ուրիշ օրինակի մէջ մնացել է անփոփոխ: Եւ այսպէս Տպաղրի կամ «ընդութիւն» տեսակի ձեռագիրները բաժանուել են երկու տեսակի, հետեւեալ պատկերով.

X (Տուրք, գեղութիւն)			
X1	X2 (Տուրք, գեղութիւն)		
X	X3	Տ. ձեռագիրներ	
Ա. ձեռագիրներ	№ 248, 1663,	X4	
(Տուրք, գեղութիւն)	1668	Տ. Բաւե Խուր	
	(Տուրք, գեղութիւն)	(Տուրք, գեղութիւն):	

Անշուշտ այս բաժանումների մէջ ուրիշ միջին աստիճաններ էլ պէտք է հասկացունք, ինչպէս և Ա. և Տ. տեսակների ստորաբաժանումներ:

Թէ երբ է Տուրք ձեռ Տուրք ձեռի փոխուել՝ չենք կարող ասել, բայց անուշագիր պիտի չբթողնել, որ Լամբրոնացու օրինակի մէջ ևս Տուրք է, այլ և Ասողկի Ուրեմն աւելի հին օրինակների մէջ ևս Տուրք է:

Եզդուտ Տուրք ձեռ է վկայում և այն՝ հանդամանքը, որ հայոց մէջ կայ Տուրք անուն օրինակ, յիշուում է Բաւեայ եպիսկոպոս Տուրք¹: Նոյն իսկ Խորենացու պատմութեան մէջ (Բ. խէ) կայ Տուրք անունը, որից Տրուրիք: Այդ երկու անունը, Տուրք և Տուրք, նոյնն ենք համարում: Դա մի և նոյն տուրք, տուրք հասարակ անունն է՝ շնորհ(ք), պարգե(ք) իմաստով (տուրք պարգեաց, տուրք և պարգեք, տուրք և շնորհ), որ իբրեւ յատուկ անուն է առնուած, ինչպէս անոր համանիշը նոյնպէս՝ Պարգե և Ծնորհք իբրեւ յատուկ անուն գործածուած գտնում ենք²:

Պ. Խալաթեանը կասկածի է ենթարկում Տուրք անուն հայերէն լինելը: Որովհետեւ մտադրուած է ցոյց տալու Տուրքի առասպելի շինծու լինելը, ուստի և «հակամէտ» է ենթադրելու, թէ Խորենացին Տուրք անունը վերցրել է Եւսեբիոսի Բրանիկոնի մի ըմբշի ա-

¹ Халат. Арм. Эпосъ, кр 328. բայց ինչի շուրջ ասումը պիտի որից վերցուած է:

² Խորենացի Գ. Ժ. Պարգեւ, Պարգեայ Ամասունայ:

նունից, որ յունարէնում Մոսքոս է, իսկ հայ ձեռագիրների մէջ, հաւանօրէն, աղճատմամբ Տորքոս է դառել: Բայց այդ ենթադրութիւնը պ. Սալաթեանը ոչ մի բանի վրայ չէ հիմնում: Նախ քան այդ, Նա մեզ պէտք է ասէր թէ Սորենացին առասպել «սարքելիս» ինչու անպատճառ Նւսերիոսից մի անուն պիտի վերցնէր և հայացնելու համար ու վերջաւորութիւնը դուրս ձգէր: Միթէ հայ անուններ պահատում էին նորան, և կամ ինքը կարող չէր օրէէ արմատից մի անուն չինել: Ասենք թէ Սորենացին անուն չէր գտնում և անպատճառ Նւսերիոսից էր կամենում վերցնել, բայց ապացուցել է պ. Սալաթեանը, որ Սորենացու ձեռի տակ եղած Նւսերիոսի օրինակի մէջ Մոսքոսն արդէն Տորքոս է դարձած եղել: Ասենք թէ այդ էլ եղել էր, բայց այն ժամանակ ապացուցել է արդեօք պ. Սալաթեանը թէ Սորենացու բնագրի մէջ Տորք է եղել և ոչ Տուրք: Բայց այս ապացուցանելու մասին նա չէր էլ մտածիլ, քանի որ նորան միայն Համբրոնացու օրինակն է յայտնի եղել Տուրք ձեռով, մէկ էլ Ասողկինը:

(Շարունակելի)

Մ. Արեղեան.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ Ք

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ

ԴՐ. Կ. ՌԷԿԼԱՄԻ.

Ա.

ՈՒՏԵԼԻՔ ԵՒ ԸՄՊԵԼԻՔ.

(Շարունակութիւն) *

Կերակրի բնութիւն. Մանդարար և դիւրամարս կերակուր ուտելու մենք աւելիքիչ ենք ուտում, քան երբ ուտում ենք դժուարամարս: Մարտողութիւնն այն է, որ կերակուրը ստամոքսի և աղիքների

մէջ փափկում է հիւթերի շնորհիւ և դառնում է արիւն: Փանկ կերակուրը հեշտութեամբ է մարսում և որքան աւելի նիւթեր է պարունակում, որ նպաստում են արիւն կաղմելուն, այնքան նա աւելի դիւրամարս է և մանդարար: Բոլորովին առողջ մարդը, եթէ միջակ աշխատող է և բաւականաչափ հանգստանում է, իւր քաղցն ու ծարուր յաղեցնելու համար օրուան ընթացքում կերակուր պիտի ընդունի այն հաշուով, որ նորա $\frac{1}{3}$ լինին պինդ նիւթեր (միս, ձու, պանիր, հաց, բանջարեղէն և իւր), իսկ $\frac{2}{3}$ կամ $\frac{1}{2}$ մինչև անգամ աւելին՝ ջրի (ջուր, կաթ, սուրճ, մսաջուր, դարեջուր և գինի):

Առողջութիւն պահպանելու համար պինդ կերակուրը ըստ կարելւոյն բազմաւեսակ պիտի լինի. մեծ մասամբ գործ են անում հաց և բուսեղէն կերակուր, իսկ դոցա վրայ աւելացնում են՝ հարկը պահանջած ժամանակ կամ հանդամանքներին նայելով, կենդանական թագաւորութիւնից աւելի դիւրամարս բաներ (պանիր, ձու, միս, ճարպ կամ իւր): Կերակուրը համեղացնելու համար համեմում են աղով, պղպեղով, մանանխով և այլն, ով ինչպէս ցանկանում է: [Յիշեալ առարկաներից մարդու համար ամենից աւելի հարկաւորները նոքա են, որ նպաստում են մարմնի աճմանը, վերադարձնում են աշխատութիւնից կորցրած նիւթը և վերջապէս կազմուածքի համար անհրաժեշտ ջերմութիւնն են տալիս]:

Բուսեղէն կերակուրն անհրաժեշտ է, որովհետեւ միայն կենդանական կերակրով մենք չենք կարող ոյժ հաւաքել երկարատեւ և յոգնեցուցիչ աշխատանքի համար, բացի թերեւս այն դէպքից, եթէ շատ մեծ քանակութեամբ ուտենք այդ կերակրիցը: Այս հանգամանքը առիթ է տուել կաղմելու այն միանգամայն սխալ կարծիքը, թէ օդաւար է բացառապէս բուսեղէն կերակրով անունդ առնելը:

Բայց չպէտք է մոռանանք որ բուսակերները ծանրաբեռնում են իրենց կազմուածքը՝ չափազանց մեծ աշխատանք տալով իրենց ստամոքսին ու աղիքներին, որովհետեւ նոքա պէտք է աւելի մեծ քանակութեամբ կերակուր ուտեն, քան խառն կերակրով անուողները: Այս յառաջ է գալիս նորանից, որ բուսեղէն կերակրի մէջ եղած մանդարար նիւթերը կամ դժուարութեամբ են մարսուում կամ ընտել են մարսուում մեր մարտողութեան գործարաններում, ուստի երկար են մնում ստամոքսի ու աղիքների մէջ և չեն տալիս այն օգուտը, որ կարելի էր սպասել նոցանից: Կենդանական կերակուրն, ընդհակառակը, հեշտութեամբ է մարսուում և տալիս է մեզ իւր մէջ եղած բոլոր մանդարար նիւթերը, բայց միայն այն ժամանակ, երբ լաւ են պատրաստուում և